

Analysis of the Copulative in Sentence, Proposition and Assent from the Perspective of Ibn Sina

Javad Azimi Dastgerdi*

Abstract

To accurately understand a statement and arrive at the speaker's intentions and beliefs, specific rules and principles are needed. After reaching that information, it must be analyzed logically in order to think about and use it in arguments. This analysis in logic is carried out by analyzing propositions. "Proposition" has various dimensions and components that are subject to philosophy's interpretation. Philosophers' interpretations are of great importance and can be effective in analyses and logical structures of assents, in addition to being used in sciences such as epistemology. Using the method of content analysis, when Ibn Sina's writings in this field are examined, it is found that there are three types of propositions with specific rules: the verbal proposition (sentence), the rational proposition (proposition), and the accepted proposition (assent). "Copulative" is the most fundamental component in a sentence, which indicates the "predicative relation" in the proposition, a relationship that results from a subjective relation and is an attribute of the subject. In the assent, "judgment" is attributed to that relationship.

Keywords: Proposition, Assent, Sentence, Copulative, Ibn Sina.

Introduction

Understanding how natural language appears in logical form among Muslim philosophers, particularly Ibn Sina, is essential for accurately comprehending their works, enabling precise comparisons with other approaches, and benefiting fields like philosophy and epistemology. Despite existing research, insufficient focus has been

* PhD in Transcendental Wisdom (Hikmat al-Muta'aliyah, University of Isfahan, jazimi067@gmail.com
Date received: 26/03/2025, Date of acceptance: 07/12/2025

placed on "proposition" alongside "sentence" and "assent". Additionally, the nature of the "copulative" and the "relation" it signifies remains philosophically ambiguous.

The Concept of Proposition

Ibn Sina provides multiple definitions for proposition: (a) speech containing a relation between two things, followed by a truth/falsehood judgment; (b) speech that could be true or false; (c) speech about which the speaker can be called truthful or untruthful. Proposition includes both "verbal proposition" (expressed through words) and "rational proposition" (perceived through meanings). Logicians focus on the rational proposition.

Predicatevs. Assent

A fundamental distinction exists between "Predicate" and "Assent." Ibn Sina distinguishes between conception of composite meanings (Predicate) and assent—the mind's relation of this composite form to external objects.

Predicate in every proposition is the predication of the predicate to the subject, not the subsumption of the subject under the predicate.

Where assent exists, the predicate necessarily exists. The predicate can exist without assent (mere conception). In assent, their composition is either aggregative (mentally-positing unity) or unitive (simple and real unity). Ibn Sina's position aligns with unitive composition.

Three possibilities emerge regarding Ibn Sina's "proposition": (1) identical to assent; (2) only predicate (without assent); (3) broader meaning encompassing both. Evidence supports the third: (a) definition as speech admitting truth/falsehood—assent cannot be thus defined; (b) poetical statements lack assent but are propositions; (c) conditional propositions' components have no assent; (d) distinction between accepted proposition (with assent) and predicated proposition (with doubt).

Truth, Falsehood, Affirmation, Negation

Ibn Sina adopts correspondence theory: a proposition is true when its meaning corresponds to reality. This correspondence results from the soul's assent.

Affirmation/negation differ from truth/falsehood: (a) Ibn Sina indicates their distinctness and priority over truth/falsehood; (b) truth is a relation between proposition and reality, while affirmation is between subject and predicate; (c) falsehood means lack of correspondence—a false proposition lacks assent.

Thus, truth/falsehood pertain to assent, while affirmation/negation express propositional form and content.

Proposition in Linguistic Form

Logicians distinguish between verbal proposition (sentence) and proposition—a distinction maintained today between sentence and proposition. Their rules differ, and confusion leads to fallacy.

When speakers use sentences to convey thoughts, they intend those meanings. These sentences' meanings are propositions assented to by the speaker. This allows accessing their beliefs. A single sentence can yield multiple propositions.

The Copulative

The "copulative" concerns verbal proposition—the word indicating the predication of the predicate to the subject. It determines whether a proposition is negative or infinite.

If proposition is taken as assent, three interpretations exist: (1) the early logicians, while considering the predicative relation in a proposition to be the assent itself, regarded the copulative as indicating the assent; (2) the copulative indicates only the assent (whereas this group of logicians considers the predicative relation to be other than the assent); (3) the copulative indicates predicative relation, with assent attaching to it. The first two are incompatible with Ibn Sina; the third is consistent.

Materials & Methods

This study is conducted using the method of content analysis of Ibn Sina's philosophical and logical texts. No experimental or statistical methods have been used. The primary sources include Ibn Sina's works in philosophy (theology) and logic, and the analysis is carried out through conceptual and propositional analysis.

Discussion & Result

A distinction exists between "verbal proposition" (sentence), "rational proposition" (proposition), and "accepted proposition" (assent). A sentence can indicate both proposition and assent.

The "copulative" indicates the "predicative relation" in both proposition and assent. This "relation" differs from "assent." The predicative relation is the

predication of the predicate to the subject —an attribute of the subject. "assent" is constituting the relation between that predicative and reality.

assent attaches to the predicative relation. "Affirmation" and "negation" pertain to propositions, but in assent, affirmation expresses affirmation and negation expresses calling false.

Conclusion

In Ibn Sina's logical system, "proposition" is not a univocal term but encompasses three distinct levels: verbal proposition (sentence), rational proposition (proposition), and accepted proposition (assent). The "copulative" indicates the predicative relation in both proposition and assent, yet this relation is fundamentally different from assent itself. Assent consists of constituting the relation between that predicative and reality, while the predicative relation remains an attribute of the subject. This distinction clarifies that truth and falsehood pertain to assent, whereas affirmation and negation pertain to propositional form. Understanding this layered structure is essential for any accurate logical analysis of Ibn Sina's works and for avoiding category mistakes in comparing his logic with other philosophical traditions.

Bibliography

- Ibn Rushd (Averroes), M. b. A. (1980). *Talkhīṣ kitāb al-maqūlāt*. Cairo: Al-Hay'at al-Miṣriyya.
- Avicenna (Ibn Sīnā). (1404a AH). *Al-Shifā' (al-Ilāhiyyāt)*. Qom: Maktabat Āyat Allāh al-Mar'ashī.
- Avicenna (Ibn Sīnā). (1404b AH). *Al-Ta'liqāt* (Ed. 'A. Badawī). Qom: Maktab al-I'lām al-Islāmī.
- Avicenna (Ibn Sīnā). (2000). *Al-Najāh* (2nd ed.). Tehran: University of Tehran.
- Avicenna (Ibn Sīnā). (2004). *Manṭiq-i Dānishnāma-yi 'Alā'ī* (2nd ed.). Hamedan: Bu Ali Sina University.
- Avicenna (Ibn Sīnā). (2008). *Al-Ishārāt wa al-tanbīhāt* (2nd ed.). Qom: Büstān-i Kitāb.
- Avicenna (Ibn Sīnā). (1980). *Uyūn al-ḥikma* (2nd ed.). Beirut: Dār al-Qalam.
- Avicenna (Ibn Sīnā). (1405a AH). *Al-Manṭiq li al-Shifā' (al-Madkhal)*. Qom: Mar'ashī Najafī.
- Avicenna (Ibn Sīnā). (1405b AH). *Al-Manṭiq li al-Shifā' (al-Maqūlāt)*. Qom: Mar'ashī Najafī.
- Avicenna (Ibn Sīnā). (1405c AH). *Al-Manṭiq li al-Shifā' (al-'Ibāra)*. Qom: Mar'ashī Najafī.
- Avicenna (Ibn Sīnā). (1405d AH). *Manṭiq al-Mashriqiyyīn* (2nd ed.). Qom: Mar'ashī Najafī.
- Iṣfahānī, Bahā' al-Dīn M. b. Ḥ. (2015). *'Awn ikhwān al-ṣafā' 'alā fahm kitāb al-Shifā' (fī al-manṭiq)* (Ed. 'A. Ūjabī). Tehran: Institute for Research in Philosophy and Wisdom of Iran.
- Āl Yāsīn, J. (1405 AH). *Al-Fārābī fī ḥudūdihī wa rusūmihi*. Beirut: 'Ālam al-Kutub.
- Taftāzānī, Sa'd al-Dīn. (2012). *Sharḥ al-Risāla al-Shamsiyya*. Qom: Dār Zayn al-'Ābidīn.

129 Abstract

- Tahānawī, M. 'A. (1996). *Kashshāf iṣṭilāḥāt al-funūn wa al-'ulūm*. Beirut: Maktabat Lubnān Nāshirūn.
- Gorganī (Jurjānī), S. Sh. 'A. b. M. (1991). *Kitāb al-ta'rifāt* (4th ed.). Tehran: Nāshir Khusraw.
- Gorganī (Jurjānī), S. Sh. 'A. b. M. (2005). *Tahrīr al-qawā'id al-mantiqiyya fī sharḥ al-Risāla al-Shamsiyya (ta'līqa)* (2nd ed.). Qom: Baydār.
- Gorganī (Jurjānī), S. Sh. 'A. b. M. (n.d.). *Hāshiya 'alā Sharḥ Maṭāli'* [Manuscript No. 10325]. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly.
- Hā'irī, M. (2014). *Āgāhī wa guwāhī* (3rd ed.). Tehran: Institute for Research in Philosophy and Wisdom of Iran.
- Hā'irī, M. (2019). *Jastārhā-yi falsafī (Majmū'a-yi maqālāt)* (2nd ed.). Tehran: Institute for Research in Philosophy and Wisdom of Iran.
- Khorāsānī, M. K. b. Ḥ. (1434 AH). *Kifāyat al-uṣūl* (4th ed.). Qom: Majma' al-Fikr al-Islāmī.
- Khūnajī, A. al-Dīn. (2010). *Kashf al-asrār 'an ghawāmiḍ al-afkār*. Tehran: Institute for Research in Philosophy and Wisdom of Iran.
- Daghīm, S. (2001). *Mawsū'at muṣṭalahāt al-Imām Fakhr al-Dīn al-Rāzī*. Beirut: Maktabat Lubnān Nāshirūn.
- Dawānī, J. al-Dīn. (n.d.). *Sharḥ Tahdhīb al-mantiq* [Manuscript No. 23148]. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly.
- Dawānī, J. al-Dīn. (2007). *Shurūḥ al-Shamsiyya (Majmū'at ḥawāshī wa ta'līqāt)*. Qom: Madīn.
- Rāzī, Fakhr al-Dīn. (2002). *Manṭiq al-mulakhkhaṣ*. Tehran: Imam Sadiq University.
- Rāzī, Fakhr al-Dīn. (2005). *Sharḥ al-Ishārāt wa al-tanbīhāt li Fakhr al-Rāzī*. Tehran: Anjuman-i Āthār wa Mafākhir-i Farhangī.
- Rāzī, Fakhr al-Dīn. (2017). *Manṭiq dar Īrān-i sadah-yi shishum*. Tehran: Institute for Research in Philosophy and Wisdom of Iran.
- Rāzī, Quṭb al-Dīn. (1996). *Sharḥ al-Ishārāt wa al-tanbīhāt ma'a al-muḥākamāt*. Qom: Nashr al-Balāgha.
- Rāzī, Quṭb al-Dīn. (2005). *Tahrīr al-qawā'id al-mantiqiyya fī sharḥ al-Risāla al-Shamsiyya* (2nd ed.). Qom: Baydār.
- Rāzī, Quṭb al-Dīn. (n.d.). *Sharḥ Maṭāli' al-anwār fī al-mantiq*. Qom: Intishārāt-i Kutubī-yi Najafī.
- Zībārī, M. Ḥ. (2021). *Tis' rasā'il fī 'ilm al-mantiq (al-Risāla al-thāmina: Mabḥath fī al-farq bayna al-qudamā' wa al-muta'akhhirīn fī al-qāḍiyya wa al-taṣḍīq)*. Amman: Dār al-Rayāḥīn lil-Nashr wa al-Tawzī'.
- Sabzawārī, Mullā Hādī. (2011). *Sharḥ al-manzūma*. Beirut: Mu'assasat al-Tārīkh al-'Arabī.
- Shafī'ī, 'A. A., Masgarī, M., & Aḥmad, A. (2019). Ḥukm, guzāra wa jumla; az Kānt tā Husserl [Judgment, proposition, and sentence; from Kant to Husserl]. *Dūfaṣlnāma-yi Falsafī-yi Shinākht*, *12*(1), 129–175.
- Shams, M. (1401 AH). *Āshnā'ī bā ma'rifat-shināsī* (3rd ed.). Tehran: Hermes.

- Shahrazūrī, Shams al-Dīn. (2004). *Rasā' il al-shajara al-ilāhiyya fī 'ulūm al-ḥaqā'iq al-rabbāniyya*. Tehran: Institute for Research in Philosophy and Wisdom of Iran.
- Ṭūsī, Naṣīr al-Dīn. (1982). *Asās al-iqtibās* (3rd ed.). Tehran: University of Tehran.
- Ṭūsī, Naṣīr al-Dīn. (1996). *Sharḥ al-Ishārāt wa al-tanbīhāt (ma'a al-muḥākamāt)*. Qom: Nashr al-Balāgha.
- Azīmī, M. (1401 AH). *Tahlīl-i manṭiqī-yi guzāra: Sharḥ-i manṭiq-i Ishārāt: Nahj-hā-yi sivvum tā shishum* (3rd ed.). Qom: Intishārāt-i Ḥikmat-i Islāmī.
- Fārābī, A. Naṣr. (1986). *Kitāb al-hurūf*. Beirut: Dār al-Mashriq.
- Majma' al-Buḥūth al-Islāmiyya. (1414 AH). *Sharḥ al-muṣṭalahāt al-falsafiyya*. Mashhad: Majma' al-Buḥūth al-Islāmiyya.
- Mullā Ṣadrā (Ṣadr al-Dīn Shīrāzī), M. b. I. (1429 AH). *Al-Taṣawwur wa al-taṣdīq*. Qom: Zāhidī.
- Muntazirī, H. 'A. (1996). *Nihāyat al-uṣūl: Taqrīr abḥāth Āyat Allāh al-'Uzmā Ḥusayn al-Burūjjirdī al-Ṭabāṭabā'ī* (6th ed.). Qom: [n.p.].
- Häcker, S. (2014). *Falsafa-yi manṭiq* (Trans. M. 'A. Ḥujjatī). Qom: Kitāb-i Ṭāhā. (Original work published in English)
- Yazdī, Mullā 'Abd Allāh b. Shihāb al-Dīn al-Ḥusayn. (1412 AH). *Al-Ḥāshiya 'alā Tahdhīb al-manṭiq* (2nd ed.). Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī.

تحلیل رابطه در جمله، قضیه و علم تصدیقی از دیدگاه ابن سینا

جواد عظیمی دستگردی*

چکیده

برای فهم دقیق یک کلام و رسیدن به اغرض و معلومات گوینده آن نیاز به قواعد و اصولی خاص است. بعد از رسیدن به آن معلومات برای تفکر و استفاده آنها در استدلالها باید معلومات به صورت منطقی تحلیل شوند. این تحلیل در منطق با تحلیل قضایا انجام می‌گیرد. «قضیه» ابعاد و اجزاء مختلفی دارد که برای تفسیر آنها پای فلسفه پیش می‌آید. تفاسیر فیلسوفان اهمیت فراوانی دارد و می‌تواند علاوه بر استفاده در علوم مانند معرفت شناسی، در تحلیل‌ها و ساختارهای منطقی از معلومات تصدیقی نیز تاثیر گذار باشد. با روش تحلیل محتوا وقتی آثار ابن سینا در این زمینه بررسی می‌شود به دست می‌آید که در اینجا سه گونه قضیه با احکام اختصاصی وجود دارد: قضیه ملفوظه (جمله)، قضیه معقوله (قضیه) و قضیه مقبوله (علم تصدیقی). «رابطه» بنیادی‌ترین جزء در جمله است که دلالت بر «نسبت حکمیه» در قضیه می‌کند نسبتی که حاصل از اضافه‌ای ذهنی بوده و صفت برای موضوع است. در علم تصدیقی «حکم» عارض بر این نسبت می‌شود که نحوه عروضش جای بحث دارد.

کلیدواژه‌ها: قضیه، علم تصدیقی، جمله، رابطه، ابن سینا.

* دکترای حکمت متعالیه، دانشگاه اصفهان، jazimi067@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۰۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۶

۱. مقدمه

با پیشرفت علم منطق و مباحث فلسفی پیرامون آن در راستای تحلیل‌های زبانی، این خلأ احساس می‌شد که نزد فیلسوفان مسلمان به خصوص ابن سینا زبان طبیعی چگونه در قالب یک زبان منطقی ظاهر می‌شود تا بر اساس این چگونگی بتوان اولاً فهم درستی از آثار و ایده‌های ایشان به دست آورد تا از مغالطات جلوگیری شود؛ ثانیاً با دقت بیشتری بتوان مقایسه‌هایی بین آن و دیگر تحلیلها انجام داد؛ و ثالثاً در فهم منطقی و نظام سازی سخن و جملات و همچنین در علومی مانند فلسفه، معرفت‌شناسی و غیره از آن بهره جست.

با وجود پژوهش‌هایی که در این زمینه انجام شده است اما تمرکزی بر خود قضیه (گزاره) در کنار «جمله» و «علم تصدیقی» صورت نگرفته است علاوه بر اینکه هنوز چپستی و حقیقت «رابطه» و «نسبت»ی که بر آن دلالت می‌کند از جهت فلسفی دارای ابهاماتی است و نپرداختن به این ابهامات در پاره‌ای موارد موجب تضعیف منطق سنتی شده است.

با بررسی آثار ابن سینا به عنوان یکی از بزرگترین فیلسوفان و منطق دانان جهان اسلام و همچنین به عنوان شخصیتی که تاثیر بسیار زیادی در نظرات دانشمندان بعد از خود گذاشته است تا حد زیادی می‌تواند تحلیلی بنیادی از زبان طبیعی و منطقی در اندیشه ایشان به دست آورد.

در همین راستا می‌توان با موضوع قرار دادن مسأله تحلیل «قضیه» و نقش «رابطه» به عنوان جزئی اصلی از قضیه در آثار ابن سینا به آن غرض دست یافت.

۲. «قضیه» از دیدگاه ابن سینا

در علم منطق، «قضیه» را با عناوین دیگری مانند «قول جازم»، «خبر» (ابن سینا، ۱۳۸۳: ۳۲؛ ابن سینا، ۱۴۰۵: ۶۰؛ ابن سینا، ۱۳۷۹: ۱۹)، «اخبار» و «حکم» نیز نامیده‌اند (طوسی، ۱۳۶۱: ۶۶). این اسامی اگرچه متنوع‌اند، اما همه به یک معنا اشاره دارند و تنها به اعتبارهای مختلف به کار می‌روند. برای مثال، خواجه نصیر می‌نویسد: «قول جازم» از این جهت به کار می‌رود که بیانگر تصدیقی قطعی است، «خبر» از این جهت که ذاتاً مستلزم صدق یا کذب است، «حکم» به دلیل اینکه مشتمل بر ربط دو معناست، و «قضیه» از این رو که اقتضای جزم به اثبات یا نفی را دارد (طوسی، ۱۳۶۱: ۶۶).

تحلیل رابطه در جمله، قضیه و علم تصدیقی ... (جواد عظیمی دستگردی) ۱۳۳

ابن سینا برای تعریف قضیه از عبارات متعددی استفاده کرده که سه مورد مهم آن عبارتند از:

الف. قضیه سخنی است که در آن نسبتی بین دو چیز وجود دارد و حکم به صادق بودن یا کاذب بودن به دنبال آن سخن می‌آید (ابن سینا، ۱۳۷۹: ۱۹).

ب. سخنی که چون بشنوی شاید که گوئی راست است و شاید که گوئی دروغست (ابن سینا، ۱۳۸۳: ۳۲).

ج. سخنی که به گوینده آن گفته می‌شود که در سخنش راستگوست یا دروغگوست (ابن سینا، ۱۳۸۷: ۷۱).

در تمام این تعاریف، قضیه نوعی سخن و «قول» محسوب می‌شود. «قول» نزد منطقدانان به مجموعه‌ای مرکب گفته می‌شود اعم از اینکه ترکیب شده از الفاظ باشد یا از معانی. بنابراین، قضیه هم شامل «قضیه ملفوظه» است (قضیه‌ای که با الفاظ بیان می‌شود) و هم «قضیه معقوله» (قضیه‌ای که با معانی ادراک می‌شود) (یزدی، ۱۴۱۲: ۵۴؛ جرجانی، ۱۳۸۴: ۲۲۱؛ جرجانی، ۱۳۷۰: ۷۸). البته آنچه برای منطقدانان اهمیت دارد، «قضیه معقوله» است، و ارزش «قضیه ملفوظه» به دلیل دلالت آن بر «معقوله» است (جرجانی، ۱۳۸۴: ۲۲۱). ابن سینا نیز به این موضوع اشاره کرده و می‌گوید: «هذا القسم من القول و المعنى المؤلف یسمی قضیه» (این قسم از قول و معنای مرکب، قضیه نامیده می‌شود) (ابن سینا، ۱۴۰۵: ۶۰).

وجه تمایز این تعاریف، «فصول» یا ویژگی‌هایی است که برای تعریف قضیه ذکر شده است. ابن سینا در انتخاب فصول، رویکردی یکنواخت نداشته و در مواضع مختلف، خصوصیات متفاوتی برای قضیه‌بیان کرده است. این امر نشان‌دهنده تلاش او برای روشن کردن ابعاد گوناگون قضیه است. به نظر می‌رسد این خصوصیات با یکدیگر منافاتی ندارند و در مجموع می‌توان گفت: قضیه ترکیبی از چند معناست که به وسیله نسبتی با یکدیگر مرتبط می‌شوند و وقتی گوینده‌ای آن را در قالب سخن به دیگران منتقل می‌کند، شنونده می‌تواند حکم کند که این سخن راست است یا دروغ و بر اساس آن به گوینده بگوید که در این کلامش راستگوست یا دروغگو. بنابراین در قضیه اولاً بحث از چند معناست که با نوعی «نسبت» همراه شده است؛ ثانیاً به دنبال قضیه «حکم»ی است که می‌تواند به عنوان صادق (راست) یا کاذب (دروغ) ارزیابی شود؛ ثالثاً تمرکز ویژه‌ای بر این مطلب است که شناخت صدق و کذب قضیه وقتی است که قضیه در قالب سخن و لفظ بیاید و رابعاً

همانطور که قضیه متصف به صدق و کذب می‌شود گوینده قضیه نیز متصف به آن دو می‌گردد. بر این اساس گوینده صادق یا کاذب خوانده می‌شود. برای تحلیل دقیق قضیه، باید به این ویژگی‌ها توجه کرد. بنابراین، ابتدا به بررسی «نسبت» در قضیهپرداخته می‌شود، سپس «صدق و کذب» تحلیل می‌گردد، و در نهایت، جایگاه «کلام» و «گوینده» مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۱.۲ «نسبت» در قضیه و تفاوت آن با «حکم»

اگرچه در جایگاه حکم و نسبت در قضایا و اهمیت این جایگاه در تفسیر تصدیق و تفاوت احتمالی آن با قضیه اختلافاتی در تعابیر منطق‌دانان و فیلسوفان و نظرات ایشان وجود دارد اما در اینکه در هر قضیه باید بین نسبت و حکم فرق گذاشته شود امری پذیرفته شده بین منطق‌دانان متاخر از ابن سینا است. از ظاهر برخی عبارات ابن سینا نیز این فرق به دست می‌آید. او می‌نویسد:

تصور در چنین معانی (همه سفیدی‌ها عرض هستند) به تو می‌فهماند که صورت این ترکیب و همچنین آنچه از آن ترکیب شده مانند سفیدی و عرض، در ذهن تو ایجاد شده است؛ و تصدیق این است که در ذهن نسبت این صورت ترکیبی با خود اشیاء در ذهن حاصل شود که مطابق با آن بوده باشد؛ و تکذیب مخالف این است (ابن سینا، ۱۴۰۶ الف: ۱۷)؛

وی در جای دیگر می‌نویسد:

گاهی بر معانی و الفاظ مفرد و همچنین آنهایی که در حکم مفرداند نحوه‌های مختلفی از ترکیب عارض می‌شوند که همه این نحوه‌ها اولاً به جهت تصدیقیا تکذیب نبوده است بلکه بیشتر آنها برای اغراض دیگری (مانند امر، تمنی، استفهام و...) می‌باشد

و در ادامه متذکر می‌شود که فقط زمانی تصویری که در این مرکبات است (مرکباتی که اولاً به جهت تصدیق است) مبدا برای تصدیق قرار می‌گیرد که به همراه اعتقاد به مطابقت آن با واقع باشد (ابن سینا، ۱۴۰۵: ۶۰). بنابراین تصویری که حاصل از ترکیب معانی به جهت تصدیق است غیر از حکم و تصدیق به آن (که همان نسبت آن تصور با خود اشیاء است) است. با این حال هر دو نوعی نسبت‌اند. این تغایر در کلام برخی با فرق گذاشتن بین نسبت خبریه و نسبت حکمییه بیان شده است (تهانوی، ۱۹۹۶: ج ۱/۶۹۳). آنچه باید تذکر

تحلیل رابطه در جمله، قضیه و علم تصدیقی ... (جواد عظیمی دستگردی) ۱۳۵

داده شود اینکه لفظ «حکم» به اشتراک لفظیاً به حقیقت و مجاز بر هر دو نسبت اطلاق شده است که باید توجه شود که در تفسیر آثار منطق دانان مغالطه‌ای در اینجا رخ ندهد (تهانوی، ۱۹۹۶: ج ۱/۶۹۳).

بعد از اثبات این تغایر نوبت به چیستی آن دو می‌رسد که گفته شد نوعی نسبت‌اند. برای این منظور ابتدا باید خود «نسبت» روشن شود و سپس وجه تمایز آن دو با دیگر نسبتها و بعد نوع تغایر آن دو با یکدیگر مورد بحث قرار گیرد.

بحث از چیستی اینگونه نسبتها بیشتریک بحث فلسفی است. نسبت در کلام ابن سینا در یک معنای اعم شامل هر هفت مقوله نسبی (این، متی، وضع، جده، ان یفعل، ان ینفعل و اضافه) از مقولات ده‌گانه می‌شود و در معنایی اخص، به غیر از اضافه فقط شامل شش‌تای این مقولات می‌گردد (ابن سینا، ۱۴۰۵: ۱۴۵؛ ابن سینا، ۱۴۰۴: ۱۴۶ و ۹۸؛ ابن سینا، ۱۴۰۴الف: ۹۳). محور اصلی در هر دو معنا، خصوصیت ربط و علاقه بیندو چیز است که بهتر است به عنوان معنای سوم و اصلی برای حقیقت نسبت دانست. نسبت در این معنا از لوازم وجودی اضافه است و در تحقق هر هفت مقوله موثر است با این تفاوت که در اضافه به طور مستقیم و در سایر مقولات نسبی به صورت غیر مستقیم دخالت دارد.^۱

در مورد نسبت خبریه (حکم) اختلاف است که از بین این هفت مقوله نسبی آیا از مقوله فعل است یا انفعال و همچنین بهتر است از آن به «وقوع النسبة و لا وقوعها» تعبیر شود یا به «إن النسبة واقعة او لیست بواقعة» (تهانوی، ۱۹۹۶: ۴۸۹) که در هر صورت آنچه در اینجا اهمیت دارد این است که حکم علاقه و ربط بین خود شیء (واقع) و نسبت حکمیه است که در عقل محقق می‌شود چه گفته شود ماهیت این علاقه فعل است چه انفعال و چه فراتر از این دو.

در مورد نسبت حکمیه^۲ از برخی عبارات ابن سینا به دست می‌آید که از مقوله اضافه و آن هم از نوع اضافه ذهنی است و دو طرف آن موضوع و محمول (ابن سینا، ۱۴۰۴الف: ۱۵۶) و به تعبیر دیگر وضع و حمل است (ابن سینا، ۱۴۰۴: ۱۴۱). این معانی چون از معانی حرفی هستند لفظی که بر آنها دلالت دارد ادات است (ابن سینا، ۱۴۰۵: ج ۱/۷۷) اگرچه مثل سایر معانی حرفی می‌توان به صورت یک معنای اسمی تصور کرد. اضافه‌ای که در اینجا مورد بحث است دو طرف دارد و به بیان دیگر هر اضافه‌ای نسبت مکرر است و در حقیقت شامل دو نسبت می‌باشد. کدام یک از این دو نسبت در اینجا مد نظر است؟ برای پاسخ ابتدا باید به این سخن توجه داشت که:

با توجه به اینکه شئی می‌تواند هم موضوع شیئی دیگر قرار گیرد و هم محمول آن (آن) بدان که نسبت یک طرف از قضیه به طرف دیگر به اینکه موضوع برای آن طرف دیگر است غیر از نسبتش با آن طرف دیگر است وقتی محمول برای آن است... و این دو نسبت حتی متلازم یکدیگر نیز نیستند... و همچنین نسبت یک طرف از قضیه به طرف دیگر به اینکه موضوع آن است غیر از نسبتی است که طرف دیگر به اینکه محمول است، با آن طرف دارد ولی با این وجود هر یک از این دو نسبت در قوت دیگری است و محال است که این دو از ناحیه کیفیتاً جهت با یکدیگر اختلاف داشته باشند (خونجی، ۱۳۸۹: ۷۸).

بنابراین باید توجه شود که بین این چهار نسبت در تعابیر منطق دانان خلطی صورت نگیرد (رازی، ۱۳۹۶: ۴۵۱؛ رازی، ۱۳۸۱: ۱۳۰). مراد از دو نسبتی که در یک نسبت حکمیه دو طرف یک اضافه را تشکیل می‌دهد: یکی نسبت محمول به موضوع به اینکه بر آن موضوع حمل شده و این نسبت، صفت برای موضوع است؛ و دیگری نسبت موضوع به محمول به اینکه وضع شده برای ثبوت محمول و این نسبت صفت برای محمول است. نسبتی که تحت عنوان نسبت حکمیه در هر قضیه ای معتبر است نسبت محمول به موضوع است (ابن سینا، ۱۴۰۵ ج: ۷۸؛ رازی، ۱۳۸۱: ۱۳۰؛ تفتازاتی، ۲۰۱۲: ۲۰۶).

اما تفاوت نسبت حکمیه و نسبت خبریه (حکم) با سایر نسبتها، قابل صدق و کذب بودن آنهاست (ابن سینا، ۱۴۰۴ ج: ۱۴۱) و به بیان دیگر ایجابی و سلبی بودنشان است (تهانوی، ۱۹۹۶ ج: ۴۸۹/۱).

با توجه به توضیح این دو نوع نسبت تفاوتشان با یکدیگر نیز روشن شد. توضیحات تکمیلی اینکه: اولاً در جایی که حکم وجود داشته باشد حتماً نسبت حکمیه نیز وجود دارد (ابن سینا، ۱۴۰۵ الف: ۱۷؛ ابن سینا، ۱۴۰۵ د: ۶۱) که به این ترکیب علم تصدیقی گفته می‌شود اما نسبت حکمیه بدون حکم نیز تحقق دارد که در این صورت فقط یک علم تصویری است؛ ثانیاً در جایی که هر دو نسبت وجود دارد (در علم تصدیقی) - با توجه به اینکه علم تصدیقی اگرچه مرکب از چند چیزست ولی دارای نوعی وحدت می‌باشد (ابن سینا، ۱۴۰۵ ج: ۴۰) - نحوه ترکیب این دو برای به دست آوردن یک واحد ادراکی یا به نحو ترکیب انضمامی است که حاصل آن یک وحدت اعتباری می‌شود همان طور که فخر رازی قائل است و یا به نحو یک ترکیب اتحادی که حاصل آن یک واحد بسیط و حقیقی است همان طور که گفته می‌شود: تعابیر بین این دو نسبت اعتباری است زیرا نسبت حکمیه همان نسبت خبریه (حکم) است منتهی بدون اعتبار حصول و لا حصول آن در نفس

تحلیل رابطه در جمله، قضیه و علم تصدیقی ... (جواد عظیمی دستگردی) ۱۳۷

الامر^۳ (تهانوی، ۱۹۹۶: ج ۱/۶۹۳). از کلام ابن سینا به دست می‌آید که حکم، نوعی نسبت است که عارض بر نسبت حکمیه می‌شود.^۴ حال تفسیر این نوع عروض است که مشخص می‌کند علم تصدیقی چه نوع ترکیب و وحدتی از دو قسم ذکر شده را دارد. به نظر می‌رسد کلام شیخ تطابق بیشتری با ترکیب اتحادی داشته باشد با این وجود این مساله نیاز به تحقیق بیشتری دارد که مقاله‌ای مستقل را طلب می‌کند. در هر صورت از این مطلب نباید غافل شد که در هر دو قسم، نسبت حکمیه هیئت و شکل این واحد را تشکیل می‌دهد و لذا با بررسی آن می‌توان نوع ساختار این واحد را به دست آورد و حکم که همان اقرار و تصدیق به نسبت حکمیه است بیان حالت نفس به آن ساختار را می‌کند؛ ثالثاً، از آنجا که نسبت حکمیه در علم تصدیقی بیانگر هیئت و ساختار آن علم است و ترکیبی تام و خبری میان چند معنا به شمار می‌آید، در مواردی نیز که تنها نسبت حکمیه وجود دارد، همان هیئت و ساختار برقرار است؛ بنابراین، هر دو با الفاظ و هیئتیکیسان بیان می‌شوند. با توجه به این نکات سه احتمال می‌توان برای اینکه منظور ابن سینا از تعریف «قضیه» چیست بیان کرد: (۱) قضیه همان علم تصدیقی است، (۲) قضیه فقط نسبت حکمیه یا سلب آن است (بدون حکم) و (۳) قضیه معنایی اعم است که شامل هر دو مورد قبل می‌شود. مطرح کردن این احتمالات موجب می‌شود بین علم تصدیقی و قضیه فرق گذاشت (حائری، ۱۳۹۳: ۸۷؛ حائری، ۱۳۹۸: ۲۷۰-۲۵۸) و این تفکیک کمک می‌کند که بین ساختار منطقی یک عبارت و تأثیر روان‌شناختی یا باور و حکم به آن مرز روشنی ترسیم شود و همچنین موجب نشود معیارهای صدق و کذب قضیه را با معیارهای علم تصدیقی اشتباه کرد (حائری، ۱۳۹۸: ۲۵۹).

از آنچه برخی منطقدانان به آن تصریح کرده‌اند به دست می‌آید که ایشان در پاره‌ای موارد قضیه را همان علم تصدیقی گرفته‌اند که بدون حکم محقق نمی‌شود (رازی، بی تا: ۱۱۰) و حکم را جزء اخیر قضیه می‌دانند (تفتازانی، ۲۰۱۲: ۲۰۵). با این وجود برخی از خود ایشان به این مطلب اقرار می‌کنند که: «و قد صرحوا بان الموضوع و المحمول و النسبه بینهما قضیه» (رازی، بی تا: ۱۵۵؛ شهرزوری، ۱۳۸۳: ۱۳۱) و در نتیجه حکم در معنای قضیه ملحوظ نیست. در اینجا برای رفع برخی سخنان به ظاهر پارادوکس و همچنین فهم نظر ابن سینا بحث از سه جهت بررسی می‌شود: اول قضیه از جهت هدفی که به دلیل آن در منطق مورد بحث قرار می‌گیرد و اینکه به اقتضای این هدف چه معنایی برای قضیه مناسب است؛

و دوم قضیه وقتی در قالب کلام و لفظ آمده باشد؛ و سوم در عبارات منطق دانانی مثل ابن سینا آیا قضیه به همان معنای مناسب آمده یا خیر.

در مورد بررسی قضیه از جهت اول بیان این نکته کفایت می کند که منطقی از این جهت در منطق از قضایا بحث می کند که استدلال از این قضایا ترکیب شده است (رازی، بی تا: ۱۱۰؛ جرجانی؛ ۱۳۸۴: ۲۲۰) و پر واضح است که استدلال باید از معلومات تصدیقی ترکیب شود و از همین جهت هم هست که معلوم تصدیقی از جهت اینکه رساننده به مجهول است، موضوع بخشی از علم منطق گفته شده است (ابن سینا، ۱۳۸۷: ۴۱؛ رازی، ۱۳۸۴: ۶۸). بنابراین منطقی با قضیه از این جهت که علم تصدیقی است سر و کار دارد. در مورد قضیه از جهت دوم وقتی شخصی آنچه در منطق قضیه خوانده می شود را (مرکب تام خبری) به قصد اخبار بر زبان جاری کند، ظهور در این دارد که این قضیه ملفوظه دلالت بر تصدیقی می کند که گوینده به آن باور دارد و آن را اراده کرده است و از این جهت صحیح است که صدق و کذب قضیه را به گوینده آن قضیه نسبت داد (ابن سینا، ۱۴۰۵: ۶۰؛ ابن سینا، ۱۳۸۷: ۷۱). بنابراین به نظر می رسد نتیجه بررسی معنای قضیه از این دو جهت به چیزی غیر از علم تصدیقی ختم نشود ولی با بررسی معنای قضیه در آثار ابن سینا (قضیه از جهت سوم) معنای دقیقتری از قضیه به دست می آید. ابن سینا قضیه را متفاوت با علم تصدیقی می داند و به همان معنای مرکب تام خبری (که متشکل از موضوع و محمول و نسبت حکمی و یا سلب نسبت حکمیهاست) و لابلش شرط از اینکه همراه با حکم باشد یا خیر (احتمال سوم) تفسیر می کند. این امر از چند طریق قابل اثبات است:

۱) از طریق خود تعریف قضیه به: کلامی که احتمال صدق و کذب در آن است (ابن سینا، ۱۹۸۰: ۳؛ ابن سینا، ۱۳۸۳: ۳۲). با توجه به این تعریف قضیه نمی تواند علم تصدیقی باشد (حائری، ۱۳۹۳: ۸۷) زیرا علم تصدیقی یا صادق است و یا کاذب و احتمال صدق و کذب در آن بی معناست (رازی، ۱۳۸۴: ۱۲۰-۱۱۸).

۲) ابن سینا مخیلات را از اقسام قضایا معرفی می کند و تصریح می کند که بعضی مواقع تصدیقی در این قضایا نیست (ابن سینا، ۱۳۸۷: ۱۳۲). این مطلب می تواند دلیل باشد بر اینکه ترکیب موضوع، محمول و نسبت بین آن دو به تنهایی (بدون حکم) قضیه است (رازی، بی تا: ۱۵۵).

۳) در مورد اجزای قضیه شرطیه (مقدم و تالی) و همچنین در مورد ممکنه عامه که یکی از قضایای موجه است نیز تعبیر قضیه یا خبر به کار برده شده است (ابن سینا، ۱۳۸۷:

تحلیل رابطه در جمله، قضیه و علم تصدیقی ... (جواد عظیمی دستگردی) ۱۳۹

۷۲ و ۸۹) در حالیکه حکم و تصدیقی در این موارد نیست. به سبب همین تعبیر برخی قضیه را به دو قسم بالقوه و بالفعل تقسیم می کنند (طوسی، ۱۳۷۵: ج ۱/۱۴۹؛ رازی، بی تا، ۱۵۵) و این تقسیم حکایت از این دارد که معنای قضیه امری غیر از علم تصدیقی است.

۴) ابن سینا بین قضیه مقبوله (قضیه در حالت تصدیق و حکم) و قضیه معقوله (قضیه در حالت شک و تردید) فرق می گذارد (ابن سینا، ۱۳۷۹: ۱۱۲؛ ابن سینا، ۱۴۰۵ الف: ۱۷) و تصریح می کند که در حالت شک معنای قضیه وجود دارد. این مطلب تأییدی است بر اینکه قضیه در مرحله پیشین از حالت‌های تردید، انکار و اقرار باید شکل و صورت عقلانی داشته باشد (حائری، ۱۳۹۸: ۲۶۲-۲۶۱)، همانطور که ظاهر کلام ابن سینا نیز گویای همین مطلب است (ملاصدرا، ۱۴۲۹: ۲۷).

در جمع بندی این سه جهت می توان این نتیجه را گرفت که از نظر ابن سینا در قضیه نسبت حکمیة معتبر است و بدون حکم نیز صورت و شکلی عقلانی دارد اگرچه حکم، قضیه را تبدیل به علمی تصدیقی می کند و حتی در برخی مباحث منظور از قضیه خصوص قضیه مقبوله (قضیه بالفعل) یعنی همان علم تصدیقی است مانند بحث از قضیه وقتی گوینده‌ای آن را اراده می کند و یا بحث از قضیه وقتی مقدمه استدلال قرار می گیرد. بنابراین به طور کلی می توان بین قضیه و علم تصدیقی اینگونه فرق گذاشت که آن معلومی است که مورد تصدیق واقع می شود قضیه است (لابشروط نسبت به حصول و عدم حصول حکم) و علم تصدیقی، قضیه‌ای است که مورد تصدیق و حکم واقع شده است که در اینجا قضیه عین تصدیق می شود (دوانی، ۲۰۰۷: ۲۷۹-۲۷۸). برخی اینگونه بین قضیه و تصدیق فرق می گذارند که: قضیه معلوم است و تصدیق علم (زیباری، ۲۰۲۱: ۴۹۸-۴۸۹) که اگر وجه صحیحی داشته باشد در جای خود باید بررسی شود. البته از این نکته نباید غافل شد: همانطور که در اینجا قضیه در دو معنا استفاده شد تصدیق نیز در دو معنا استفاده می شود (جرجانی، ۱۳۸۴: ۲۲۱؛ دوانی، ۲۰۰۷: ۲۷۹).

۲.۲ بررسی «صدق و کذب» و «ایجاب و سلب»

از جمله اوصافی که نقش عرض خاص و ممیز در تعریف قضیه دارد «صدق و کذب» است (ابن سینا، ۱۹۸۰: ۳؛ ابن سینا، ۱۴۰۴: ۱۴۱؛ ابن سینا، ۱۳۷۹: ۱۹؛ طوسی، ۱۳۷۵: ج ۱/۱۱۲). «ایجاب و سلب» نیز از اوصافی هستند که از لوازم قضیه بوده و بر اساس آن

قضیه را به موجب و سالبه تقسیم می‌کنند (ابن سینا، ۱۳۸۷: ۷۲). برخی از منطق‌دانان تصریح می‌کنند که همه این اوصاف صفت حکم در قضیه است (رازی، بی تا: ۱۱۳). آنچه در اینجا باید بررسی شود اینکه «صدق و کذب» چه تفاوتی با «ایجاب و سلب» می‌کند؟ برای پاسخ ابتدا صدق و کذب و رابطه‌اش با حکم بررسی و بعد از آن به ایجاب و سلب پرداخته تا تفاوت آنها به دست آید.

صدق و کذب از مسائلی است که فیلسوفان مسلمان غالباً در منطق از آن بحث می‌کنند اگرچه در پاره‌ای موارد در فلسفه نیز مورد بحث قرار گرفته است (سبزواری، ۲۰۱۱: ج ۲/۲۱۳). اما امروزه از مهمترین مسائل معرفت‌شناسی است و در علومی مانند فلسفه منطق، منطق فلسفی و فلسفه زبان نیز مورد بحث قرار می‌گیرد (شمس، ۱۴۰۱: ۱۷۹؛ هاک، ۱۳۹۳: ۱۴۱).

فارغ از معنای لغوی و عرفی صدق (شمس، ۱۴۰۱: ۱۷۶)، نظریه‌های مختلفی در باب چیستی صدق در اصطلاح منطق و معرفت‌شناسی داده‌اند (شمس، ۱۴۰۱: ۱۸۹؛ هاک، ۱۳۹۳: ۱۴۱). نظریه‌ای که دانشمندان مسلمان آن را پذیرفته‌اند تعریف صدق به مطابقت با واقع است (رازی، ۱۳۸۴: ج ۱/۱۳۰). ابن سینا نیز وقتی قضیه را صادق می‌داند که معنای تصور شده (قضیه) مطابق با «امر» (نفس اشیاء (ابن سینا، ۱۴۰۵ الف: ۱۷)) باشد (ابن سینا، ۱۴۰۵: ۶۰) و صدق را به مطابقت معنا می‌کند (ابن سینا، ۱۳۷۹: ۴۳). او این مطابقت را نوعی نسبت می‌داند که بین صورت ترکیبی (قضیه) و نفس اشیاء برقرار می‌شود (ابن سینا، ۱۴۰۵ الف: ۱۷) این نسبت حاصل همان تصدیق و حکم نفس است (ابن سینا، ۱۴۰۵ الف: ۱۷) بنابراین صدق و کذب در حقیقت بیان خود حکم است و انتسابشان به قضیه بر اساس حکمی است که به آن تعلق گرفته است. و دوگانگی صدق و کذب نیز به دلیل نوع حکم است (جرجانی، بی تا: ۲-۲۶).

در مورد «ایجاب و سلب» تصریحاتی از ابن سینا وجود دارد که ایجاب حکم به وجود محمول برای موضوع است و سلب حکم به لا وجود برای آن (ابن سینا، ۱۴۰۵: ج ۴۳-۴۲ و ۷۹). بر اساس این کلام ایجاب و سلب همانند صدق و کذب بیان حکم و تصدیق در قضیه می‌کنند و در نگاه ابتدایی ایجاب و صدق یا سلب و کذب فرقی در حقیقت با یکدیگر ندارند اما با ضمیمه کردن چند نکته دیگر نتیجه‌ای غیر از این به دست می‌آید. این نکات عبارتند از:

تحلیل رابطه در جمله، قضیه و علم تصدیقی ... (جواد عظیمی دستگردی) ۱۴۱

(۱) بعضی از تعابیر ابن سینا دلالت دارد بر تغایر صدق و کذب با ایجاب و سلب (ابن سینا، ۱۳۷۹: ۴۵) و همچنین تقدم داشتن ایجاب و سلب بر صدق و کذب (ابن سینا، ۱۳۸۷: ۱۰۵). او در یکی از تعاریفش برای قضیه آنرا کلامی می‌داند که در آن نسبتی بین دو چیزی برقرار است به گونه‌ای که حکم به صدق و کذب به دنبال آن کلام می‌آید (ابن سینا، ۱۳۷۹: ۱۹) و از آنجایی که این کلام دارای نسبت یا باید موجه باشد و یا سالبه، ایجاب و سلب مقدم بر صدق و کذب است. این رشد این مطلب را اینگونه بیان می‌کند:

هرگاه معانی مفرد را با یکدیگر ترکیب کنیم موجه و سالبه به دست می‌آید و زمانیکه موجه و سالبه به دست آمد صدق و کذب داخل در آنها می‌شود (ابن رشد، ۱۹۸۰: ۸۳-۸۲).

آن تغایر و این تقدم گویای این مطلب است که ایجاب و سلب حقیقتی غیر از صدق و کذب دارد و مربوط به خود قضیه منطقی بدون لحاظ حکم و تصدیق به آن‌اند.

(۲) وقتی پذیرفته شد که از نظر شیخ، صدق به معنای مطابقت است و مطابقت در حقیقت یک نسبت و اضافه‌ای است که دو طرف دارد پس قضیه صادق نیز دو طرف دارد: یکی از اطراف خود قضیه بوده و طرف دیگر واقع و نفس الامر است. اما دو طرف ایجاب که در خصوص قضیه حملیه همان ثبوت چیزی برای چیزی است (ابن سینا، ۱۴۰۵: ج ۸۰؛ ابن سینا، ۱۳۷۹: ۲۱) که آن هم یک نسبت است یکی موضوع بوده و دیگری محمول است. همین اختلافی که در دو طرف این دو نسبت (صدق و ایجاب) وجود دارد حقیقت این دو را غیر یکدیگر می‌کند و همانطور که ظاهر است صدق حالتی نفسانی است که مربوط به تصدیق و باور نفس در خصوص یک قضیه است ولی ایجاب مربوط به شکل و محتوای یک قضیه است.

(۳) از کلام ابن سینا به دست می‌آید که کذب یا تکذیب یک امر سلبی بوده و به معنای عدم مطابقت با واقع (ابن سینا، ۱۳۷۹: ۴۳) و به عبارت دیگر عدم حصول نسبت مطابقت صورت ترکیبی در ذهن با اشیاء است (ابن سینا، ۱۴۰۵ الف: ۱۷). بر این اساس قضیه کاذب قضیه‌ای است که مطابق با واقع نباشد. خود این قضیه به دلیل کاذب بودنش حکمی ندارد و از معلومات تصدیقی به حساب نمی‌آید و از مصادیق

جهل است. اما تکذیب این قضیه، تصدیقی را لازم دارد که از آن جهت حکم و علمی تصدیقی است. جرجانی در تفسیر کلام ابن سینا می‌نویسد: «مراد از تکذیب، تکذیب نسبت ایجابی است که همان تصدیق به نسبت سلبی است» (جرجانی، بی تا: ۲-۲۶). از این مطالب می‌توان اینگونه نتیجه گرفت که ایجاب و سلب وقتی در مورد علم تصدیقی است (نه مطلق قضیه) در حقیقت دو قسم از تصدیق است و تکذیب بما هو تکذیب حکم و علم تصدیقی به حساب نمی‌آید اگرچه به تصدیق ملازم با آن تکذیب اطلاق شده است.

با توجه به آنچه گذشت صدق و کذب مربوط به باور و علم تصدیقی بوده و غیر از ایجاب و سلبی است که شکل و محتوای مطلق قضیه (چه شامل حکم و تصدیق باشد و چه نباشد) را بیان می‌کند با این وجود از ایجاب و سلب برای بیان صدق و کذب در معلومات تصدیقی استفاده شده است و تصدیق در قالب بیانی قضیه موجب و تکذیب در قالب بیانی قضیه سالبه ظاهر می‌شود. در اینجا مباحث بیشتری می‌توان بیان کرد که مناسب با این مقاله نیست (آل یاسین، ۱۴۰۵: ۴۶۴؛ مجمع البحوث الاسلامیه، ۱۴۱۴: ۳۱۷؛ دغیم، ۲۰۰۱: ۶۱۴). و اما با توجه به معنایی که برای ایجاب و سلب بیان شد و فرقی که بین آنها و صدق و کذب گذاشته شد، اینکه چرا ابن سینا در تعریف ایجاب و سلب تعبیر به «حکم» می‌کند را با چند وجه می‌توان توجیه نمود:

۱) اینکه قضیه مورد بحث در اینجا وقتی است که همراه با حکم ملاحظه شده باشد (یعنی منظور از قضیه همان علم تصدیقی است) همانطور که گفته شد در منطق نیز در اصل همین قضایا مورد بحث است.

۲) حکم را به معنایی غیر از تصدیق گرفت که مناسب با نسبت حکمیه باشد (طوسی، ۱۳۶۱: ۶۶) که البته این معنا نیاز به قرائن دارد.

۳) گفته شود ابن سینا بین حکم و نسبت حکمیه فرق نگذاشته است. محقق دوانی در این باره می‌نویسد:

نزد متقدمین ادراک نسبتی که بین موضوع و محمول ثابت است همان حکم است و نزد ایشان حکم، متأخر از تصور نسبتی که محل ورود حکم است نیست و ادراک چنین نسبتی از دقتی است که منطبق دانان بعدی انجام داده‌اند زیرا آنها دیدند که در حالت شک، نسبت بدون حکم تصور کرده می‌شود زیرا تا وقتی نسبت تصور نشود شکی حاصل نمی‌شود؛ و وقتی شک از بین رفت این وجدانی است که به آن ادراکات

تحلیل رابطه در جمله، قضیه و علم تصدیقی ... (جواد عظیمی دستگردی) ۱۴۳

قبلی ادراک دیگری ضمیمه شده است نه اینکه ادراکی از بین رفته و ادراک دیگری به جای آن حاصل شده است (دوانی، بی تا: ۲۳-۲۲).

البته همانطور که گذشت، این توجیه در مورد ابن سینا صحیح نیست. او به وجود قضیه حتی بدون حکم باور دارد. آنچه کلام محقق دوانی را قابل تأمل می‌کند مناقشه‌ای است که خودش بر نظر منطق دانان متاخر می‌کند و می‌نویسد:

کسی می‌تواند به این کلام ملتزم شود که آنچه در حالت شک درک کرده می‌شود عین همان چیزی است که در حالت حکم ادراک می‌شود یعنی همان وقوع و لاوقوع و تفاوتشان در ادراکشان است؛ پس در اولی به ادراک غیر اذعانی درک می‌شود و در دومی به ادراک اذعانی و قبلاً ثابت شد که تفاوت بین این دو ادراک بالذات است نه به سبب مدرک (دوانی، بی تا: ۲۳-۲۲).

بر اساس این کلام اینگونه نیست که در حالت حکم و تصدیق به قضیه دو نسبت وجود داشته باشد. همانطور که از مطالب گذشته نیز به دست می‌آید به نظر می‌رسد از نظر شیخ هم همینگونه است زیرا حکم در حقیقت حصول و تحقق نسبت حکمیه متقدم را دارد و این نسبت به منزله ماهیت برای حکمی بود که به منزله وجود است. این مطلب لطمه‌ای به اینکه قضیه معنایی اعم از علم تصدیقی دارد نمی‌زند.

۳.۲ قضیه در قالب سخن

گفته شد منظور اصلی از «قضیه» از نظر ابن سینا همان معنای مرکب عقلی است اما بحث از این معنای مرکب ملازم با بحث از الفاظ است. با توجه به اینکه در بعضی از تعریف‌هایی که برای «قضیه» می‌شود به این خصوصیت اشاره شده است بهتر است برای درک بهتر قضیه، دو بحث دیگری از قضیه در این رابطه مطرح شود: یکی ضرورت بحث از فرق گذاشتن بین قضیه ملفوظه و معقوله و اهمیت آن و دیگری بحثی کلی در مورد برخی از احکام قضایای ملفوظه.

یکی از دقت‌هایی که منطق دانان انجام داده‌اند جداکردن حیثیت لفظی از معانی و قضایای در ذهن است به گونه‌ای که حتی دو بحث مستقل از این دو حیثیت کرده‌اند. ایشان در مباحث الفاظ قضیه را از جهت لفظ بررسی و آن را معمولاً «قول» یا «لفظ مرکب» می‌نامند (ابن سینا، ۱۳۸۷: ۴۴) ولی نام «قضیه» عنوان برای واحدی از شناخت و معنا قرار می‌گیرد (ابن سینا، ۱۳۸۷: ۷۴). این امر امروزه نیز مورد توجه منطق دانان است و ایشان بین قضیه

(گزاره) (proposition) و جمله (sentence) فرق گذاشته‌اند. گزاره مربوط به محتوا و اطلاعات معنایی است و جمله مربوط به شکل زبانی و نحوی (شفیعی، علی اکبرمسگری، ۱۳۹۸: ۱۴۰؛ عظیمی، ۱۴۰۱: ۹۸). یکی از مهمترین ضرورت‌هایی که باعث می‌شود به این تمایز دقت ویژه‌ای شود احکام متفاوت آن دوست که به دلیل ارتباط زیادی که جمله با قضیه دارد (به گونه‌ای که نفس یکدیگر خوانده می‌شوند) در پاره‌ای موارد این احکام خلط شده (رازی، ۱۳۷۵: ج ۱/ ۱۲۸-۱۲۵؛ طوسی، ۱۳۷۵: ج ۱/ ۱۱۵-۱۱۲؛ عظیمی، ۱۴۰۱: ص ۹۸) و باعث مغالطه می‌گردد.

بحث از این تمایز و آثار مترتب بر آن اگرچه در فلسفه، منطق، زبان‌شناسی، علوم شناختی و غیره مورد بحث است اما آنچه فیلسوفان و منطق دانان مسلمان به آن اهتمام داشته‌اند یکی احکام کلی الفاظ از این جهت که ما را به معانی و قضایا می‌رساند است تا بتوان در پردازش زبان طبیعی از آن بهره جست، مانند چستی دلالت و اقسامش (ابن سینا، ۱۳۸۷: ۴۲)؛ و دیگری بعضی از احکام مختص به زبانی مشخص مانند عربی که برای تعیین اجزاء و نوع قضایا ضروری است مانند لفظ دلالت کنند بر «رابطه» در قضایا و تفاوت حرف سلب در قضایای معدوله و سالبه (ابن سینا، ۱۳۸۷: ۷۹). آنچه از این احکام به مقتضای بحث باید بدان اشاره شود اولاً نقش گوینده جمله در صدق و کذب یک قضیه است و ثانیاً خصوصیت رابطه در جمله که بحث دوم در بخش بعدی خواهد آمد.

وقتی گوینده‌ای از جملاتی برای انتقال افکار و معانی استفاده می‌کند (در مقام بیان واقعی است) حکایت از این دارد که معانی آن جملات را قصد کرده است (زیرا دلالت تابع اراده است) (ابن سینا، ۱۹۸۰: ۱؛ ابن سینا، ۱۳۸۷: ۴۳؛ ابن سینا، ۱۴۰۵ الف: ۲۴؛ طوسی، ۱۳۷۵: ج ۱/ ۳۲؛ خراسانی، ۱۴۳۴: ج ۱/ ۳۳) و آن به این معناست که معانی این جملات قضایایی هستند که مورد تصدیق اوست. و به سبب وجود حکم و تصدیق در کلام گوینده می‌توان به او گفت که در کلامش صادق است یا کاذب. بر همین اساس می‌توان از کلام و جملاتی که گوینده بیان می‌کند استفاده کرده و به تصدیقات و باورهای او دست پیدا کرد. اهمیت تمایز بین جمله و قضیه در جایی دو چندان می‌شود که از یک جمله می‌توان چندین قضیه به دست آورد (اصفهانی، ۱۳۹۴: ۱۶۸) چه بر اساس دلالت التزامی و حتی چه بر اساس مفهوم‌گیری و بررسی جمله از این جهت که فعلی از افعال گوینده است (منتظری، ۱۳۷۵: ج ۱/ ۲۶۵-۲۶۴).

با تحلیل تعریف‌های قضیه به دست می‌آید که قضیه به خودی خودی یک معنای مرکبی است که بیان نسبت خاص (نسبت حکمی) یا سلب آن نسبت را می‌کند و از این رو به دو قسم موجه و سالبه تقسیم می‌شود. این نسبت خاص یک نسبت از دو نسبت یک اضافه است (نسبت موضوع به محمول یا مقدم به تالی) و قابلیت مطابقت با اشیا در واقع را دارد چه این واقع عقل باشد (در مورد قضایای حقیقی و تحلیلی)، چه ذهن و چه خارج- و از این رو محتمل الصدق و الکذب است. با این وجود اولاً وقتی این قضیه مورد تصدیق قرار گرفت تبدیل به علم تصدیقی شده و نسبت در آن تبدیل به یک نسبت واقعی می‌گردد. آن معنای ترکیبی از این نسبت نیز قضیه نامیده می‌شود ولی نه به اعتبار تصدیقی که در آن است؛ ثانیاً ایجاب و سلب به خلاف صدق و کذب که مربوط به تصدیق‌اند مربوط به خود قضیه هستند با این وجود مانند خود قضیه در خدمت بیان تصدیق و تکذیب (علم تصدیقی) نیز می‌آیند؛ ثالثاً قضیه غیر از جمله است و جمله ساختار لفظی یک قضیه در زبانی خاص است و البته جملات به اعتبار اراده‌ای که از معانی آن شده است آینه‌ای برای نشان دادن علم تصدیقی (قضیه‌ای که مورد تصدیق واقع شده است) است؛ رابعاً قضیه، علم تصدیقی و جمله اگرچه به هر سه «قضیه» اطلاق می‌شود ولی حیثیات مستقل به خود نیز دارند که آنها را متمایز از یکدیگر می‌کند. بنابراین این سینا اگرچه بحث مستقلی از این تمایز نمی‌کند اما با شواهدی که ارائه شد این تمایزات را باور دارد و ملتزم به آثار آن است. البته در مورد علم منطقی به دلیل متمرکز بودن بر معلومات تصدیقی محور، قضیه‌ای است که مورد تصدیق واقع شده باشد.

۳. رابطه در قضایا

یکی دیگر از مباحثی که پیرامون شناخت قضیه می‌شود اجزای آن است. اینکه آیا قضیه دو جزء دارد یا سه جزء و یا چهار جزء اختلافی است که بر محور نسبت موجود در قضایا شکل می‌گیرد. اگرچه در اینکه آیا در همه قضایا نسبت وجود دارد یا خیر اختلاف شده است، ولی فارغ از این اختلاف در اینجا تمرکز بر تفسیر «رابطه» به عنوان جزئی از قضیه در کلام ابن سینا است.

آنچه در ابتدا باید یادآور شد اینکه اولاً قضیه بر دو قسم است موجه و سالبه و سالبه در حقیقت سلب نسبت است؛ و ثانیاً تصدیق و تکذیب که هر دو حکم نفس‌اند در قالب همان قضیه موجه و سالبه بیان می‌شوند.

«رابطه» در کلام ابن سینا ابتداءً مربوط به قضیه ملفوظه (جمله) است و لفظ دلالت کننده بر نسبت و علاقه بین موضوع و محمول را رابطه می خوانند (ابن سینا، ۱۳۸۷: ۷۹؛ ابن سینا، ۱۳۷۹: ۲۶؛ ابن سینا، ۱۴۰۵: ۶۵؛ ابن سینا، ۱۴۰۵: ۳۹). اهمیت ویژه‌ای به بحث از رابطه در جمله شده است و حتی قضیه از جهت ذکر شدن رابطه در جمله به دو قسم ثلاثیه و ثنائیه تقسیم می شود (ابن سینا، ۱۴۰۵: ۷۶؛ ابن سینا، ۱۴۰۵: ۶۷). این اهمیت از این روست که رابطه نقش اساسی در تعیین نوع قضیه از جهت سالبه یا معدوله بودن دارد (ابن سینا، ۱۳۸۷: ۷۹؛ ابن سینا، ۱۳۷۹: ۲۶) علاوه بر اینکه برای بیان یک معنای مرکب در ذهن باید الفاظ به گونه‌ای باشد که همراه دلالت بر موضوع و محمول دلالت بر نسبت نیز داشته باشند و بنابراین در قضیه ملفوظه باید روشن شود که چگونه الفاظ دلالت بر آن نسبت دارند (ابن سینا، ۱۴۰۵: ۳۸). به همین منظور مباحثی مطرح می شود پیرامون نوع لفظی که دلالت بر نسبت می کند (ادات) (ابن سینا، ۱۴۰۵: ۳۹) و بحث می شود از اختلافی که در زبانهای مختلف پیرامون وجود یا عدم وجود لفظی مستقل برای دلالت بر رابطه وجود دارد (ابن سینا، ۱۳۸۷: ۷۹) و همچنین بحثی خاص در زبان عربی می شود که چه الفاظی و چگونه برای رابطه است (فارابی، ۱۹۸۶: ۱۱۲؛ تفتازانی، ۲۰۱۲: ۲۰۶).

آنچه در مورد «رابطه» در جمله باید توجه شود اینکه رابطه اگر جزئی از جمله محسوب می شود به اعتبار قضیه‌ای است که بر آن دلالت می کند (ابن سینا، ۱۴۰۵: ۴۰) و الا خود جمله از جهت قواعد ادبی و نحوی اجزای خاص به خود را دارد.

با توجه به معنایی که برای قضیه گفته شد این مطلب واضح است: نسبتی که مدلول رابطه است همان نسبت حکمیه است همان نسبتی که معانی را به یکدیگر ربط و از آن کثرت معانی یک معنای واحد ایجاد می کند (ابن سینا، ۱۴۰۵: ۴۰). اما اگر قضیه علم تصدیقی گرفته شود - با توجه به اینکه گفته شد تصدیق و تکذیب هر دو در قالب قضیه بیان می شوند - اینکه رابطه در اینگونه قضایا بر چه امری دلالت می کند سه تفسیر وجود دارد: اول: قدما از منطق دانان که اصلاً بین نسبت حکمیه و حکم تمایز نگذاشته‌اند (دوانی، بی تا: ۲۲) و در نتیجه قضیه فقط با تصدیق و حکم حاصل می شود و رابطه نیز بر همین حکم که نوعی نسبت است دلالت می کند؛ دوم: اگرچه حکم امری غیر نسبت حکمیه است و در علم تصدیقی هر دو وجود دارد ولی رابطه فقط بر حکم دلالت دارد و آنچه دلالت بر حکم می کند دلالت بر نسبت هم دارد و احتیاجی به لفظ دیگری برای آن نیست (رازی، بی

تحلیل رابطه در جمله، قضیه و علم تصدیقی ... (جواد عظیمی دستگردی) ۱۴۷

تا: ۱۱۴)؛ سوم: مدلول رابطه در علم تصدیقی نیز همان نسبت حکمیه است با این تفاوت که حکم بر این نسبت عارض شده است.

تفسیر اول نمی تواند برای ابن سینا صادق باشد زیرا او به این تمایز تصریح دارد (ابن سینا، ۱۴۰۵ الف: ۱۷). تفسیر دوم نیز صادق نیست زیرا اولاً کلامی که از شیخ به آن استشهاد می شود (ابن سینا، ۱۴۰۵ ج: ۳۸؛ رازی، بی تا: ۱۱۴؛ تفتازانی، ۲۰۱۲: ۲۰۴) احتمال خلاف آن تفسیر را نیز دارد (اصفهانی، ۱۳۹۴: ۱۶۷) بلکه ظهورش در این خلاف بیشتر است؛ ثانیاً ابن سینا در مقام فرق بین موجه معدوله و سالبه تصریح می کند که رابطه لفظ دال بر نسبت است و متذکر می شود که لفظ «هو» در قضیه «زید لیس هو بصیر» که یک قضیه سالبه است رابطه می باشد (ابن سینا، ۱۳۸۷: ۷۹؛ ابن سینا، ۱۳۷۹: ۲۸) در صورتیکه اگر این قضیه یک معلوم تصدیقی باشد، حکم در اینجا سلبی است که به نسبت تعلق گرفته است و اگر قرار بود رابطه بر حکم دلالت کند باید بر این سلب دلالت می کرد. به نظر می رسد نظر شیخ با تفسیر سوم سازگارتر است و در جواب اینکه چه لفظی بر حکم به عنوان جزء چهارم یک قضیه تصدیق شده دلالت دارد می گوئیم: همانطور که گذشت آنچه دلالت بر تصدیق در یک قضیه می کند اراده‌ای است که گوینده یک قضیه دارد علاوه بر اینکه حکم و تصدیق عارض بر نسبت است و دلالت کننده بر نسبت در جایی که حکم عارض بر آن است دلالت بر حکم نیز می کند.

۴. نتیجه گیری

در منطق سنتی محور و موضوع بحث معلومات تصویری و تصدیقی است. این امر باعث شده هر جا سخن از «قضیه» شود ابتدا مراد از آن علم تصدیقی به نظر آید. با بررسی آثار ابن سینا در زمینه تحلیل «قضیه» (گزاره) و نقش «رابطه» در آن به دست می آید:

بین «قول» یا «قضیه ملفوظه» (جمله)، «قضیه معقوله» (قضیه یا گزاره) و «قضیه مقبوله» (علم تصدیقی) فرق گذاشته می شود. جمله می تواند بر هر دو قضیه و علم تصدیقی دلالت کند. برای اینکه جمله ارزش علمی داشته باشد (دلالت بر علم تصدیقی کند) باید گوینده اش آن را اراده کرده باشد.

«رابطه» به عنوان اصلی ترین جزء، جزئی از جمله است که دلالت بر «نسبت حکمیه» چه در گزاره و چه در علم تصدیقی می کند. این «نسبت» غیر از «حکم» و باور است. «نسبت حکمیه»، تصوری است که حاصل از ترکیب معانی به جهت تصدیق است. این

تصور، تصور یکی از دو طرف یک اضافه ذهنی یعنی نسبت محمول به موضوع است (نه نسبت موضوع به محمول) و صفت برای موضوع محسوب می‌شود. «حکم» جزئی از علم تصدیقی بوده و نسبت بین آن تصور (نسبت حکمیه) با خود اشیاء است.

حکم در «علم تصدیقی» عارض بر نسبت حکمیه است. این عروض و ترکیب به دو گونه فهمیده می‌شود که جای بررسی دارد: یکی اینکه به نحو ترکیب سفیدی و جسم است؛ و دیگری اینکه به نحو ترکیب صورت و ماده (و یا حتی ترکیب ماهیت و وجود) است.

«ایجاب» و «سلب» در حقیقت مربوط به دو نوع گزاره است. با این وجود چون علم تصدیقی نیز در قالب گزار بیان می‌شود، در علم تصدیقی ایجاب بیان تصدیق و سلب بیان تکذیب را می‌نماید.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای اطلاعات بیشتر مراجعه کنید به مقاله: «تحلیل اضافه و نسبت و جایگاه آنها در حکمت سینوی» انتشار یافته در فصلنامه «اندیشه دینی» دانشگاه شیراز شماره ۹۹.
۲. تعبیر نسبت حکمیه و نسبت خبریه در معانی به کار رفته شده بر اساس کشف اصطلاحات الفنون و العلوم است و ممکن است در آثاری دیگر معانی دیگری قصد شده باشد.
۳. ممکن است بتوان این ارتباط را اینگونه بیان کرد که نسبت حکمیه ماهیت فی نفسه این نوع نسبت را نشان می‌دهد و نسبت خبریه ماهیت موجود را تبیین می‌کند.
۴. این مطلب به معنای تقدم نسبت حکمیه بر حکم است. در مورد تقدم این دو نسبت، با وجود اینکه مقدم بودن نسبت حکمیه (که از مقوله اضافه است) بر نسبت خبریه (حکم) امری ظاهر به نظر می‌رسد (اصفهانی، ۱۳۹۴: ۱۶۷) ولی برخی بر خلاف این امر تصریح کرده‌اند (تفتازانی، ۲۰۱۲: ۲۰۵). البته در هر دو قسم از ترکیب ذکر شده نیز می‌توان این تقدم را حفظ کرد اگرچه ممکن است نوع تقدم فرق کند.

کتاب‌نامه

- ابن رشد، محمد بن احمد (۱۹۸۰)، تلخیص کتاب المقولات، قاهره: الهيئة المصرية.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۴ الف)، الشفاء (الالهیات)، قم: مکتبه آیت الله المرعشی.
- ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۴ ب)، التعليقات، تحقیق عبدالرحمن بدوی، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.

تحلیل رابطه در جمله، قضیه و علم تصدیقی ... (جواد عظیمی دستگردی) ۱۴۹

- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۹)، *النجاة*، چاپ دوم، تهران: دانشگاه تهران.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۸۳)، *منطق دانشنامه علائی*، چاپ دوم، همدان: دانشگاه بوعلی سینا.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۸۷)، *الاشارات و التنبیها*، چاپ دوم، قم: بوستان کتاب.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۹۸۰)، *عیون الحکمة*، چاپ دوم، بیروت: دار القلم.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۵ الف)، *المنطق للشفاء (المدخل)*، قم: مرعشی نجفی.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۵ ب)، *المنطق للشفاء (المقولات)*، قم: مرعشی نجفی.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۵ ج)، *المنطق للشفاء (العبارة)*، قم: مرعشی نجفی.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۵ د)، *منطق المشرقیین*، چاپ دوم، قم: مرعشی نجفی.
- اصفهانى، بهاء‌الدین محمد بن حسن (۱۳۹۴)، *عون اخوان الصفاء على فهم كتاب الشفاء (فى المنطق)*، تحقیق: علی اوجیبی، تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- آل یاسین، جعفر (۱۴۰۵)، *الفارابی فی حدوده و رسومه*، بیروت: عالم الکتب.
- تفتازانی، سعدالدین (۲۰۱۲)، *شرح الرسالة الشمسية*، قم: دار زین العابدین.
- تهانوی، محمدعلی (۱۹۹۶)، *کشف اصطلاحات الفنون و العلوم*، بیروت: مکتبه لبنان ناشرون.
- جرجانی، سیدشریف علی بن محمد (۱۳۷۰)، *کتاب التعریفات*، چاپ چهارم، تهران: ناصر خسرو.
- جرجانی، سیدشریف علی بن محمد (۱۳۸۴)، *تحریر القواعد المنطقیه فی شرح الرسالة الشمسية (تعلیق)*، چاپ دوم، قم: بیدار.
- جرجانی، سیدشریف علی بن محمد (بی تا)، *حاشیه بر شرح مطالع*، نسخه خطی به شماره ۱۰۳۲۵، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- حائری، مهدی (۱۳۹۳)، *آگاهی و گواهی*، چاپ سوم، تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- حائری، مهدی (۱۳۹۸)، *جستارهای فلسفی (مجموعه مقالات)*، چاپ دوم، تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- خراسانی، محمدکاظم بن حسین (۱۴۳۴)، *کفایة الاصول*، چاپ چهارم، قم: مجمع الفکر الاسلامی.
- خونجی، افضل‌الدین (۱۳۸۹)، *کشف الاسرار عن غوامض الافکار*، تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- دغیم، سمیع (۲۰۰۱)، *موسوعه مصطلحات الامام فخرالدین الرازی*، بیروت: مکتبه لبنان ناشرون.
- دوانی، جلال‌الدین (بی تا)، *شرح تهذیب المنطق*، نسخه خطی به شماره ثبت: ۲۳۱۴۸، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- دوانی، جلال‌الدین (۲۰۰۷)، *شروح الشمسية (مجموعه حواش و تعلیقات)*، قم: مدین.
- رازی، فخرالدین (۱۳۸۱)، *منطق المانخص*، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).

۱۵۰ منطق پژوهی، سال ۱۶، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴

- رازی، فخرالدین (۱۳۸۴)، شرح الاشارات و التنبیهاث لفخر الرازی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- رازی، فخرالدین (۱۳۹۶)، منطق در ایران سده ششم، تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- رازی، قطب الدین (۱۳۷۵)، شرح الاشارات و التنبیهاث مع المحاکمات، قم: نشر البلاغة.
- رازی، قطب الدین (۱۳۸۴)، تحریر القواعد المنطقیه فی شرح الرسالة الشمسیه، چاپ دوم، قم: بیدار.
- رازی، قطب الدین (بی تا)، شرح مطالع الانوار فی المنطق، قم: انتشارات کتبی نجفی.
- زیباری، محمودحسن (۲۰۲۱)، تسع رسائل فی علم المنطق (الرسالة الثامنة: مبحث فی الفرق بین القداماء و المتأخرین فی القضاة و التصدیق)، عمان: دار الیاحین للنشر و التوزیع.
- سبزواری، ملا هادی (۲۰۱۱)، شرح المنظومه، بیروت: موسسه التاريخ العربی.
- شفیعی، علی اکبرمسگری، محمد، احمد (۱۳۹۸)، «حکم، گزاره و جمله؛ از کانت تا هوسرل»، دوفصلنامه فلسفی شناخت، شماره پیاپی ۸۰/۱ (دوره ۱۲ شماره ۱)، ۱۷۵-۱۲۹.
- شمس، منصور (۱۴۰۱)، آشنایی با معرفت شناسی، چاپ سوم، تهران: هرمس.
- شهرزوری، شمس الدین (۱۳۸۳)، رسائل الشجرة الالهية فی علوم الحقایق الربانیة، تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- طوسی، نصیرالدین (۱۳۶۱)، اساس الاقتباس، چاپ سوم، تهران: دانشگاه تهران.
- طوسی، نصیرالدین (۱۳۷۵)، شرح الاشارات و التنبیهاث (مع المحاکمات)، قم: نشر البلاغة.
- عظیمی، مهدی (۱۴۰۱)، تحلیل منطقی گزاره: شرح منطق اشارات: نهج های سوم تا ششم، چاپ سوم، قم: انتشارات حکمت اسلامی.
- فارابی، ابونصر (۱۹۸۶)، کتاب الحروف، بیروت: دارالمشرق.
- مجمع البحوث الاسلامیه (۱۴۱۴)، شرح المصطلحات الفلسفیه، مشهد: مجمع البحوث الاسلامیه.
- ملاصدرا، محمد بن ابراهیم (۱۴۲۹)، التصور و التصدیق، قم: زاهدی.
- منتظری، حسین علی (۱۳۷۵)، تنهایی الاصول: تقریر ابیحات آیه الله العظمی حسین البروجردی الطباطبایی، چاپ ششم، قم: رد مک.
- هاک، سوزان (۱۳۹۳)، فلسفه منطق، مترجم: محمدعلی حجتی، قم: کتاب طه.
- یزدی، مولی عبدالله بن شهاب الدین الحسین (۱۴۱۲)، الحاشیه علی تهذیب المنطق، چاپ دوم، قم: موسسه النشر الاسلامی.